

УДК 930.253(477)"1920/1930"

Т. В. ГАЛИЦЬКА*

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ПРО РЕПРЕСІЇ СТОСОВНО УКРАЇНОЗНАВЦІВ (1920–1930 рр.)

Розглядаються документи фондів Центральних державних архівів вищих органів влади та управління і громадських об'єднань, а також Галузевого державного архіву Служби безпеки України під кутом зору їх джерельного значення для дослідження історії українознавства.

Ключові слова: архівні фонди; документи; джерела; українізація; інтелігенція; ідеологізація українознавства; політичні та каральні репресії.

Великий масив свідчень про розвиток українознавства, його драматичну долю в період 1920–1930 рр. відклався у фондах архівів України. Досі цей джерельно-інформаційний потенціал не був предметом окремого наукового дослідження в контексті українознавства, хоча має важливе і актуальне значення. Побічно цієї теми торкалися Т. Горбань¹, О. Гомотюк², Н. Литвин³, Р. Подкур⁴ та інші.

Мета пропонованої статті полягає у виявленні та дослідженні архівних документів, що стосуються розвитку українознавства в 1920–1930-х рр. і зберігаються у фондах ЦДАВО України, ЦДАГО України та ГДА СБУ, розкритті значення їх інформаційного потенціалу, аналізі цих документів під кутом зору запровадження тогочасної репресивної політики тоталітарного режиму щодо українознавства та його носіїв.

Українознавство у 1920–1930-ті рр. розвивалось у складних і суперечливих умовах. Політика українізації, що проводилась радянською владою, з одного боку, дала позитивний поштовх розвитку та популяризації знань про Україну та українство, а з іншого – супроводжувалась насильницьким вкоріненням більшовицької ідеології, що призвело до звуження пізнавальної та виховної ролі українознавчих дисциплін у системі національної науки, освіти і культури, негативно позначилось на збереженні історичної пам'яті та самобутності українського народу.

У розрізі дослідження цієї теми простежується декілька груп архівних документів, що висвітлюють політику комуністичної партії, радянської влади, її виконавчих органів у галузі науки і освіти, зафіксована її еволюція – від підтримки українознавства в 1920-х рр. до його згор-

* Галицька Тетяна Вікторівна – аспірантка Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії, головний спеціаліст відділу організаційно-аналітичної і правової роботи Державної архівної служби України.

тання та застосування репресивних заходів упродовж 1930-х рр. Насамперед, це документи архівних фондів партійних і державних органів, що стосуються як вироблення політики щодо українознавства, так і її реалізації. Виявлені документи можна умовно розділити на наступні групи: а) документи ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У (резольюції з'їздів, конференцій, пленумів, постанови політбюро) з питань офіційної політики правлячої партії, її ідеології, які розглядалися як дороговказ і були обов'язковими у діяльності державних органів, місцевих партійних організацій, установ науки і освіти. З цих документів видно, як відбувався процес ідеологізації усіх сфер суспільного життя, в тому числі науки, освіти та культури; б) документи радянських державних органів, які здійснювали виконання настанов партії, забезпечували організаційне керівництво науковими та освітніми установами; в) документи спецслужб і каральних органів, що стосуються української інтелігенції, зокрема науковців, учителів, котрі безпосередньо були причетні до українознавства.

Наступну, досить велику групу становлять документи особового походження та особові архівні фонди. Сюди відносимо автобіографії, листи, щоденники, спогади тощо. До окремої групи джерел належать судово-слідчі справи, які відкриті в 263 фонді ЦДАГО України та у фондах ГДА Служби безпеки України.

Зупинимось докладніше на характеристиці кожної з цих груп документів та з'ясуємо їх інформаційний потенціал для дослідження поставленої проблеми. Перша підгрупа представлена, головним чином, документальним масивом ЦДАГО України, зокрема фондом 1 Центрального комітету Комуністичної партії України та Центральної контрольної комісії (ЦК – ЦКК). Документи, що відносяться до 1920–1930-х рр., дозволяють простежити, як посилювалось намагання керівництва комуністичної партії взяти під повний контроль розвиток науки і культури в УСРР і забезпечити його ідейне спрямування. Кидається у вічі, що особлива увага надавалась реалізації так званої ленінської національної політики, насадженню ідеології інтернаціоналізму. У цьому фонді відкриті матеріали, що відображають настрої наукової інтелігенції і ставлення її до гуманітарної та національної політики, прагнення партійних органів у центрі і на місцях взяти під тотальний контроль діяльність усіх ділянок наукового, освітнього та національно-культурного розвитку, насамперед тих, що були пов'язані з українознавством. Особливо негативною була реакція партійних органів на будь-які відхилення від марксистської ідеології, які дедалі частіше стали кваліфікуватись, як “антирадянська та буржуазно-націоналістична пропаганда і агітація”. Це знайшло відображення у протоколах з'їздів, конференцій КП(б)У, пленумів ЦК КП(б)У (оп. 1), підготовчих матеріалах та ухвалах засідань політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК КП(б)У (оп. 6, 7), а

також у доповідних записках, інформаційних листах відділів ЦК КП(б) У (оп. 20).

Інформація, що міститься в цих документах, дає змогу з'ясувати мотиви і причини недовір'я та негативного ставлення керівних партійних органів та їх лідерів до представників національно свідомої української інтелігенції, дослідити ідеологічні чинники та складові політичних репресій, з'ясувати інспірацію та ідеологічне наповнення судових процесів, які носили відверто політичний характер. Наприклад, на увагу заслуговує той факт, що до різних соціальних прошарків застосовувалися різні покарання⁵. Як правило, до інтелігенції застосовувалися більш жорсткі методи покарання. Свідченням цього є матеріали таких судових процесів, як “Київський обласний центр дії” (КОЦД) 1924 р., “Спілка визволення України” (СВУ) 1930 р., “Український національний центр” (УНЦ) 1931 р. та ін.

У боротьбі з тією частиною інтелігенції, яка критично ставилась до політики партійно-радянських органів, їх практичної діяльності, широко застосовувалися чистки викладачів, учителів, аспірантів, студентів. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 5 січня 1922 р. розглядалося питання про чистку вузів, а в ухваленому рішенні зазначалося: “Запропонувати Наркомосу провести чистку вузів, керуючись наступними положеннями:

а) при перевірці керуватися класовим принципом (тобто, велике значення мало соціальне походження тієї чи іншої людини);

б) видалити із вузів політично-ворожий і антирадянський елемент, а також спекулюючих, які є баластом в розумінні науковому;

в) кампанія чистки проводиться Наркомосом і його органами на місцях під безпосереднім контролем партії;

г) губками затверджують склад перевіряючих комісій, а також порядок і план перевірки в залежності від місцевих умов”⁶. Прийняття “Положення про вузи” викликало у лютому–березні 1922 р. опірність вузівської професури, що призвело до страйків у Києві, Одесі, Кам'янець-Подільському; у відповідь на це В. І. Ленін одразу рекомендував своїм українським колегам “звільнити 20–40 професорів обов'язково. Обміркувати і ударити міцно”⁷.

Варто зазначити, що органи ДПУ РСФРР складали списки на вивіщення представників української інтелігенції за межі країни, що відображено у постанові політбюро ЦК КП(б)У від 23 червня 1922 р., де вказувалося:

а) доручити Наркомосу України послідовно проводити прийнятий порядок щодо особистої відповідальності ректорів і деканів разом з політкомаами за роботу Інститутів і факультетів;

б) запропонувати Південному бюро ВЦСПС дати по професійній лінії тверду директиву про контроль за діяльністю секцій наукових

працівників при Союзі працівників Просвіти, в особливості в Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, Кам'янці-Подільському;

в) запропонувати Губкомам надавати максимальну політичну підтримку ректорам-комуністам і політкомісарам вузів у їх роботі по управлінню Вищою школою;

г) запропонувати Наркомосу здійснити планове перекидання тих професорів, які найбільше вносять розлад в академічне життя;

д) запропонувати Губкомам слідкувати за міськими... і іншими органами, щоб вони в ніякому разі не перешкоджали цьому перекиданню, яке повинне проводитися з максимальною твердістю;

е) запропонувати Наркомосу і ДПУ застосовувати в якості однієї з репресивних мір проти активістських елементів професури вислання за межі Федерації;

є) запропонувати Наркомосу звернути особливу увагу на Кам'янець-Подільський університет і прийняти заходи до оновлення його викладацького складу⁸.

Ідеологічним обґрунтуванням необхідності вислання певних кандидатур професури послужив лист ЦК КП(б)У до секретарів губкомів 1922 року, в якому зазначалося: "ЦК дав директиву провести арешти і намітити на вислання тих професорів і інших представників інтелігенції, які явно чи таємно починають протягувати свої зміновіховські ідеї в практику культурної роботи вищої школи і в інші організації. Із намічених 70 чоловік професорів і декількох лікарів, більшість з них є завзятими ідеологами буржуазії, минулими членами кадетської партії, які намагаються в якості нової фразеології проповідувати старі кадетські лозунги і їм в деякій мірі це вдавалося. Частина студентства була на їх стороні. Але в цьому питанні були зроблені помилки. Деякі з заарештованих були жертвами зведення особистих рахунків, але більшість із злісних не арештовувалися тому, що ДПУ не мало на них відомостей. Тому ЦК запропонував ще раз переглянути списки професури, поповнюючи їх перехованими"⁹.

При перегляді списків кандидатів на вислання з них були вилучені ті особи, які могли в еміграції протидіяти радянській владі сильніше. Так, 18 жовтня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У, вислухавши думку голови ДПУ УСРР В. А. Балицького, взяло до відому, що В.Чехівський не буде висилатися з України, а С. Єфремов буде направлений до Москви у розпорядження Наркомосу РСФРР¹⁰.

Надзвичайні органи посилили переслідування української інтелігенції з середини 1920-х рр. Ширшого розмаху набрали чистки вузів. Під переслідування потрапили не тільки професори, а й їхні діти. Підтвердженням цього може бути протокол № 33 засідання політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада 1924 р., в якому зазначалося: "Доручити тов. Угарову розглянути справи щодо чистки дітей інтелігенції і доповісти Політбюро"¹¹.

Загалом, ставлення радянської влади до інтелігенції, в тому числі й до українознавців, можна зрозуміти з промови Л. Кагановича на пленумі ЦК КП(б)У 1925 р.: “Що стосується української інтелігенції, то тут є різні угруповання... Мені (тобто Кагановичу), довелося особисто спілкуватися з Грушевським у Києві. Він, як правильно зазначав тов. Чубар у своїй доповіді на з’їзді Рад, Радянську владу визнавати не хоче, політику веде дуже не визначену, не ясну, не хоче себе зв’язувати. Потім, група української інтелігенції, яка близька нам, але яку ми не вміємо використати, скаржитися, що ми висуваємо бездарних, тобто ми не повинні боятися таких людей, як вони, які з партією і Радянською владою хочуть працювати. Не знаю, наскільки вони відкриті. Необхідно перевірити їх. Я попросив тов. Постишева зайнятися цим питанням. ЦК КП(б)У виділило спеціальну комісію, яка повинна зайнятися цим питанням, в’яснити нашу лінію по відношенню до української інтелігенції”¹².

На цьому ж пленумі Л. Каганович детально прокоментував суть революційної законності, зазначивши, що: “Революційну законність потрібно розуміти не в судовому сенсі слова. Революційна законність є ціла система. Вона залежить не тільки від судового апарату, а й від нашої роботи, від всього нашого підходу до широких мас, від психології всієї партійної організації, психології командування, наказів, свавілля, яке в свій час, в період революції було необхідне, а зараз стає своєю протилежністю. Ось тому ми і тут повинні розуміти своє завдання так, щоб взяти і ліквідувати. Правильно говорив тов. Чубар, що ліквідацію Херсонщини (там були антирадянські угруповання) потрібно розуміти не так, що 100 чоловік взяли, судили, розстріляли і кінець. Це повинно стати, ввійти в плоть і кров, органічно зіштовхнутися з усією системою нашої роботи, стати роботою по перевихованню на цілий період тієї психології, коли нам свавілля необхідне було. В даний момент все це необхідно припинити, (тобто) ввести в певні рамки нашої законності”¹³.

Документи засвідчують, що політичний вплив виходив за межі нормального судочинства. Застосування судами жорстких репресій призводило до знищення ні в чому невинних людей. Прикладом може бути таємна інформація ДПУ та Прокуратури від 1 лютого 1933 року щодо ходу застосування судових репресій, у якій зазначалося: “ЦК КП(б)У вважає, що за останній час у зв’язку з недостатньо серйозним і не уважним ставленням до розгляду справ як у процесі слідства, так і судового розгляду – в практиці роботи органів суду і слідства доречним є місце перебільшення застосувань репресій. При цьому в ряді випадків, репресії застосовуються без достатніх на те мотивів, поряд з тим, що різні кулацькі, петлюрівські і інші контрреволюційні елементи залишаються не покараними. В результаті такої не чіткої роботи органів

суду і слідства, чисельність заарештованих досягла великих розмірів,... арештовані в своїй більшості перебувають в самих жахливих умовах”¹⁴.

Взагалі, за період з 1 жовтня 1937 р. по 15 лютого 1938 р., за даними таємної справи про нанесення оперативного удару органами НКВС по контрреволюційним ворожим кадрам (1938 р.), зазначалося: “По області викрито і ліквідовано 19 українських контрреволюційних повстанських організацій, по яким репресовано – 265 учасників і 27 українських контрреволюційних повстанських угруповань, по них репресовано – 270 учасників. Всього по загальним справам і по одинарним репресовано по області 1677 чоловік українських націоналістів. Оперативний удар по розгрому українського контрреволюційного націоналістичного повстанського підпілля був направлений головним чином по районах (Житомир, Київська область, Овруч, Дзержинський та інші). Наприклад, у Житомирі ліквідована контрреволюційна націоналістична повстанська організація, яку очолював так званий “Волинський національний центр”. На чолі цієї організації був Постоєв П. Г. – керівник кафедри Житомирського педагогічного інституту, боротьбист, відомий український націоналіст на Волині. Встановлено, що контрреволюційне націоналістичне підпілля на Україні було організоване Постоєвим за прямою вказівкою Хвилі. Всього учасників цієї організації було репресовано 28 чоловік, це в основному працівники учбових закладів і шкіл міста Житомира. Учасники цього підпілля... виховували молодь в націоналістичному дусі, упродовжували в ній терористичні тенденції, протягували у викладання буржуазний український націоналізм”¹⁵.

У зв’язку із судовими справами 1937–1938-х роках, радянська влада вважала за необхідне проводити агітаційно-роз’яснювальну роботу¹⁶.

Друга підгрупа документальних джерел, яка зосереджена головним чином у фондах ЦДАВО України, містить різноманітні документи і матеріали центральних і місцевих органів радянської влади і є не менш інформаційно потужною. Це резолюції всеукраїнських з’їздів Рад, постанови та декрети ВУЦВК та Раднаркому, а також інформаційні матеріали наркоматів та відомств. Вони проливають світло на те, як урядові структури здійснювали політику партії в галузі науки і освіти, поступово вихолощуючи з діяльності академічних установ, вишів, технікумів та шкіл українознавчий зміст і національну спрямованість. Про це свідчить великий розмах проведення чисток практично в усіх наукових установах, що набували явно карально-політичного характеру з чітким ідеологічним забарвленням. Пройти чистку було не просто. Прикладом жорсткої чистки може бути засідання комісії щодо апарату ВУАН 6 серпня 1930 р. У протоколі комісії зазначалося, що чистку пройшли М. Кульчицький, Н. Полонська-Василенко, В. Новицький, Л. Шульгі-

на, Д. Зеров, О. Оглоблін та інші¹⁷. Інші науковці позбавлялися наукових звань, посад, а деякі арештовувались і засуджувались.

З погляду українознавства зацікавленість викликають ті документи, які стосуються основних напрямів розвитку української науки, її гуманітарних науково-дослідних інститутів, окремих науковців. Найбільш інформаційно насиченим у цьому відношенні є фонд 166 – Народного комісаріату освіти УСРР. У ньому зібрано документи головного державного органу управління наукою того часу – Укрголовнауки. Це, зокрема, плани роботи, протоколи засідань колегії, звіти та інформації, що надходили від наукових установ, ділове листування, доповідні записки, статистичні данні, матеріали особового походження (автобіографії учених, їх особові картки тощо). Великий інтерес становлять матеріали про діяльність науково-дослідних кафедр історії України, етнографії, мистецтвознавства у Києві та їх секції у Харкові^{18,19}. Матеріальне становище науковців відбито у матеріалах фонду 331 ЦДАВО України – Уповноваженого Комісії сприяння вченим РНК СРСР при РНК УСРР.

Важливе значення для вивчення ідеологічних аспектів політичних репресій щодо українознавців є стенограми та протоколи засідань Наркомосу УСРР з чистки Всеукраїнської Академії Наук (оп. 5, 9), матеріали про історичні факультети державних університетів (оп. 11) та інші документи. Великий інформаційний ресурс мають документи фондів Ради народних комісарів УРСР (ф. 2), народних комісаріатів внутрішніх справ (ф. 5) та юстиції УРСР (ф. 8). Урядові рішення, інформаційні та аналітичні матеріали наркоматів проливають світло на ідеологічний контекст діяльності партійно-радянських та судових органів з вироблення кримінального законодавства та організації роботи надзвичайних комісій.

Головною рисою Кримінального кодексу 1922 р. була орієнтація на швидке проходження кримінальних справ через судові інстанції і негайне виконання вироку. Підтвердженням цього є таємний лист від прокурора УСРР Макара до президії ВУЦВК 1922 р., де мова йшла, про те що “затягнення виконання вироку віддаляє момент покарання від моменту здійснення злочину і в значній мірі послаблює ефект надзвичайної міри”²⁰. Таким чином, швидке проходження справ судовими інстанціями мало жахливі наслідки, бо не бралася і не вивчалася як слід касаційна скарга, яка б могла змінити долю засудженого.

Це вело до збільшення кількості репресованих. У протоколі засідання комісії по виробленню інструкцій з кримінального і цивільного процесу за 1922 р. зазначалося, що “незважаючи на необхідність точного формулювання звинувачення, залучення до суду необхідно побудувати більш спрощено для того, щоб не загромаджувати черговий процес формальностями, та не порушувати його гнучкість”²¹. Головним

поясненням цього було те, що треба, ... прагнути до швидкості, простоти і гнучкості нашого процесу, бо Суд, особливо трибунали, не будуть відповідати вимогам революційної епохи²². Суд мав право не читати звинувачувальних актів, закривати справи, не слухати пояснення сторін, змінювати кваліфікацію злочину²³.

Про реакцію світової громадськості на репресії проти інтелігенції в радянській Україні свідчать матеріали українських емігрантських організацій (ф. 4465).

Особливу цінність для дослідження репресій проти провідних українознавців, діячів науки, освіти та культури мають документи і матеріали радянських спецслужб та каральних органів. Йдеться про судово-слідчі справи на репресованих, що зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України і тривалий час були недоступними для дослідників. Зняття грифу секретності з цілої низки документів дає змогу заповнити прогалини в українознавчій діяльності багатьох учених, у т. ч. М. Грушевського, В. Дубровського, П. Смоличева, М. Рудинського, Є. Рихліка та багатьох інших. Архівні документи дозволяють простежити механізм репресивних заходів ДПУ та НКВС щодо “нейтралізації” українських учених, фабрикації міфічних “справ”.

Особливо підозрілим було ставлення партійних органів та їх лідерів до тих представників гуманітарних наук, які займалися українознавством безпосередньо. Більшовики прискіпливо, а то й вороже ставилися до українських істориків, особливо до представників наукової школи М. Грушевського, а також до діяльності тих установ ВУАН, якими він керував. Промовистим у цьому зв’язку є зміст листа ЦК КП(б)У (1922 р.), в якому говорилося: дослідники точних наук – є потенціальними співробітниками радянської влади, натомість гуманітарії – академіки історико-філологічної групи дотримуються петлюрівської орієнтації, тобто, являються ворожими і небезпечними для влади²⁴. Мотивом такого недовірливого ставлення до гуманітаріїв, зокрема до істориків, було те, що немало вчених відмовлялися “переписувати” історію “по-новому”, з партійно-класових підходів і марксистської методології, не погоджувалися оцінювати історичні події через призму їх більшовицького трактування. На таких істориків навішувався ярлик “ворог народу” тільки за те, що вони відстоювали правду і спиралися на авторитетні джерела. На контролі спецслужб були всі викладачі та співробітники університетів, студентська молодь. З цією метою залучалися спеціальні інформатори для збирання “компромату”.

Нагнітання страху в суспільстві, розгортання репресій проти найбільш фахових істориків супроводжувалось утвердженням в історичній науці так званого офіційного погляду на історію України, як невід’ємну частину СРСР. Партійно-радянський апарат вимагав від істориків виключного обслуговування існуючої системи і виправдання поточної

політики партії. Якої б професійної кваліфікації не досяг радянський історик, він був змушений неухильно керуватися комуністичною формулою: “Історія починається з того моменту, коли на неї звертає увагу партія”²⁵. Будь-який історичний, об’єктивний аналіз подій у 1930-х рр. оцінювався радянською владою та її прислужниками як “буржуазний об’єктивізм”, як “сповзання з класових позицій” і “націоналістичні ухили”. Разом з тим радянський режим намагався залучити істориків до партійного апарату для того щоб вони виконували партійне замовлення щодо інтерпретації історії в тому ракурсі, який був йому вигідним. У такий спосіб історики, як й інші гуманітарії, перетворювались на слухняних виконавців волі партійних органів, всіляко відчувувались від правдивих історичних джерел, які давали б змогу зробити науковий аналіз і дати об’єктивну оцінку тієї чи іншої події.

У фондах ЦДАГО України зберігається документ про створення в січні 1928 р. в УСРР спеціальної комісії для обстеження шкіл і контролю за діяльністю вчителів. Її основне завдання полягало в оновленні вчительських кадрів та в укомплектуванні педвузів і технікумів вихідцями виключно з незаможних селян та робітників²⁶. Отже, переважній більшості досвідчених навчально-педагогічних кадрів висловлювалось недовір’я, вони не тільки ставали підконтрольними, але й переслідувалися або й взагалі виключалися з наукового та освітнього процесу. Це призводило до профанації освіти, ідеологізації та зниження її рівня.

Ще більш жорсткого характеру набуло ставлення вищого політичного керівництва до наукової інтелігенції, пов’язаної з українознавством, у 1930-х роках, коли на сам термін “українознавство” було накладено табу. Репресії з ідеологічних мотивів набули масового характеру як у Києві, Харкові, так і в інших містах, містечках та сільській місцевості. Як один з яскравих прикладів репресивної політики щодо інтелігенції, причетної до українознавства, можна може бути показовий судовий процес над учасниками “Співки визволення України”, матеріали якого були опубліковані. З архівних документів випливає, що майбутній склад звинувачених по справі СВУ добирався спецслужбами задалегідь, причому досить упереджено і ретельно: це мали бути люди відомі, причетні до науки й культури, насамперед ті, для яких у суспільній уяві пасувало б тавро “українського буржуазного націоналіста”. Зверталась увага на соціальне походження – то мали бути “діти багатіїв, попів або, принаймні, хоч куркулів”. Бажаною була їх приналежність до колишніх урядових кіл Центральної Ради або заборонених політичних партій. Ці критерії були важливими для влади, адже процес мав бути пропагандистським, а образ ворога – безсумнівним тобто відповідати всім його складникам²⁷.

Під жорстку критику, переслідування та репресії з боку компартійного керівництва найчастіше потрапляли вчені-гуманітарії, особливо із

старої генерації. Зокрема, в доносі на академіка А. Кримського під назвою “Класовий ворог на історичному циклі” зазначалося: “Буржуазна історична наука в боротьбі з марксизмом-ленінізмом вживає різних методів: від відкритого наступу критики до заперечення історичної теорії... Одним із найпоштових ворогів марксистсько-ленінської історії на історичному циклі ВУАН є академік Кримський, що й досі стоїть на чолі Комісії Близького Сходу, який й фактично не керує її роботою. Зрозуміло, це ніяк не на користь їй”²⁸. Далі Кримський звинувачувався у тому, що після Жовтневої революції він брав активну участь у “будуванні національної культури”, стоячи на чолі “найреакційніших сил українського шовінізму, що знайшов собі притулок у стінах ВУАН, де розташувався штаб контрреволюційної СВУ”²⁹. У документі чітко викладалися мотиви подальшого ув’язнення академіка, які, власне, стали ідеологічним прикриттям репресивної політики щодо інших науковців.

Архівні документи засвідчують, що наслідки процесу над учасниками “СВУ” були використані для проведення у 1930 р. чистки апарату ВУАН. Багатьох науковців позбавили наукових звань і посад. Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 23 квітня 1930 р. пропонувала президії ВУАН винести на чергову сесію Академії питання про позбавлення звань академіків Сергія Єфремова і Михайла Слабченка, визначених на головні ролі у справі “СВУ”. Цією ж постановою вище політичне керівництво республіки зобов’язало Матвія Яворського скласти з себе звання академіка за допущення деяких неточностей у викладеній ним автобіографії, а також у зв’язку з наявністю на вченого компрометуючих матеріалів в органах ДПУ³⁰. Пізніше були позбавлені звань професори Воблій і Кримський як “активні класові вороги, лідери націоналістичних угруповань, що зосередилися в Академії на загальній антирадянській платформі”. Професор Кюринець характеризувався як “прихильник буржуазної філософії”, професор Рудницький як “виявлений контрреволюціонер і буржуазний націоналіст”³¹.

Ще у більш складному становищі опинилася українська інтелігенція у середині та другій половині 1930-х рр., коли репресії набули тотального характеру. З архівних документів стає зрозумілим, що репресії проти українознавців були частиною спланованої і організованої тоталітарним режимом кампанії на придушення руху опору, знищення національної пам’яті, деформацію науки і культури. У 1933 р. у Харкові було розгромлено Інститут української культури ім. Багалія. Значну частину співробітників звільнено, однак багатьох заарештовано та заслано. Також припинили свою діяльність Одеська філія Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, потім Дніпропетровський і Ніжинський науково-дослідні історико-філологічні кафедри, що не тільки призвело до обезкровлення української науки, гальмування наукових розробок у галузі українознавства, а й спричинило

тривалу перерву в підготовці нових наукових кадрів для української науки³².

На місці ліквідованих установ, що займалися розвитком українознавчих дисциплін, створювались необхідні владі нові, наприклад Інститут марксизму-ленінізму. Велася безпощадна боротьба за викорінення із усіх сфер суспільного життя всього українського, національного, відбувалось формування так званої “нової радянської людини”. Адміністративне втручання влади в діяльність наукових установ супроводжувалось створенням системи “правильних” і „помилкових” поглядів у науці. Це теж давало більшовикам можливість знаходити виправдання репресивних заходів проти науковців, їх ідеологічне обґрунтування. Особливо шкідливою була ця система для українознавчих дисциплін, у першу чергу для історичної науки. Вироблявся однаковий канон щодо оцінки найважливіших подій і фактів історії України та Росії, відхід від якого розцінювався як ревізія марксизму і контрреволюційні збочення, що кваліфікувалося як кримінальний злочин. До тих, хто звинувачувався в особливих провинах перед радянським режимом, застосовувалась формула “ворог народу”, яка здебільшого означала засудження до вищої міри покарання. Серед зарахованих до категорії “ворогів народу” було немало представників наукової інтелігенції, українознавців, які не мирилися з репресивною політикою радянського режиму, не сприймали більшовицьку ідеологію, стояли на заваді планам партійно-радянського керівництва щодо встановлення ідеологічного й політичного контролю над українським суспільством. Варто зауважити, що судові та спеціальні позасудові органи, будучи підконтрольними партійно-державному керівництву, ухвалювали вироки без адвокатського захисту, часто без слідства, спираючись лише на доноси і безпardonно втручаючись у діяльність наукових установ.

Неважко встановити, що на розвитку українознавства вкрай негативно позначився й голодомор 1932–1933 рр., який збігся в часі із завершенням суцільної колективізації села і призвів до мільйонних людських жертв. Він мав руйнівні наслідки для культурно-духовного життя і психології селянства, що було берегиною національних традицій і моральних цінностей українського народу. Тут важливо звернутися до архівних документів, які визначали політику комуністичної партії і радянської влади щодо селянства. Проголошеному ще в 1920-х рр. гаслу “пролетаризації інтелігенції” цілком відповідало аналогічне гасло “пролетаризації селянства”, яке означало, що стара інтелігенція підлягала перевихованню або й знищенню, а її місце мала зайняти нова, робітничо-селянська інтелігенція. Різниця між робітником фізичної та розумової праці повинна бути знищена³³. Очевидно, не випадково, що вже в перші роки існування радянської влади університети перетворювались в інститути народної освіти, скасовувались усі дипломи, на-

укові ступені, звання, посвідчення про освіту і т. д. Освіта втрачала свою вагу, а фахові знання не бралися до уваги.³⁴ Перевагу отримували люди, які мали партквитки, вони посідали посади директорів установ науки, культури і освіти, ставали судьями, командувачами фронтами тощо. Перевага при вступі до вишів надавалася студентам-комуністам. У ЦДАГО України (ф. 1, оп. 20, спр. 6870) міститься інформація про погану успішність студентів-комуністів та наведено порівняльну статистику щодо рівня успішності, яка засвідчувала відсутність відмінників, незначну кількість хорошистів та великий відсоток студентів-комуністів, що мали посередній рівень знань.

Отже, у фондах центральних, галузевих та місцевих державних архівів відклався потужний пласт документів, які переконливо засвідчують еволюцію політики більшовиків від часткової підтримки українознавства в умовах українізації до його згортання і заборони у 1930-х рр., коли розгорнулися масові репресії проти будь-яких виявів українського національного руху. Правляча партія насильницькими методами насаджувала свою ідеологію в усіх сферах суспільного життя, насамперед в царині науки, освіти і культури. Основна частина наукової і педагогічної інтелігенції, особливо представники „старої школи”, чий світогляд сформувався задовго до радянської влади, насамперед українознавців були морально або й фізично знищені, а саме українознавство опинилося на узбіччі науки і освіти.

Архівні фонди містять багату та різноманітну джерельну інформацію, яка потребує подальшої актуалізації, повнішого залучення до наукового обігу, що дозволить глибше дослідити особливості розвитку українознавства в УСРР в період 1920–1930-х рр., ґрунтовніше з'ясувати драматичні наслідки масових репресій стосовно українознавців.

¹ Горбань Т. Ю. Українознавство в контексті національно-культурного відродження в Україні (1918–1928 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Інститут національних відносин і політології НАН України. – К., 1996. – 24 с.

² Гоматюк О. Є. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст.). – Тернопіль, 2007. – 551 с.

³ Литвин Н. М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920–1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка – Київ, 2006. – 20 с.

⁴ Подкур Р. Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20–30-ті рр. XX ст.) Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. – К., 2000. – 34 с.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 7, спр. 17, арк. 15.

- ⁶ Там само, оп. 6, спр. 40, арк. 1–1зв.
- ⁷ ВЧК-ГПУ. Документи и материалы. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 1995. – 272 с.
- ⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 98.
- ⁹ Там само, оп. 20, спр. 992, арк. 125.
- ¹⁰ Там само, оп. 6, спр. 30, арк. 80.
- ¹¹ Там само, спр. 49, арк. 63.
- ¹² Там само, оп. 16, спр. 1, арк. 178–179.
- ¹³ Там само, оп. 1, спр. 165, арк. 272.
- ¹⁴ Там само, оп. 20, спр. 5487, арк. 102.
- ¹⁵ Там само, спр. 7251, арк. 23–25.
- ¹⁶ Там само, оп. 6, спр. 462, арк. 129.
- ¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 9, спр. 1459, арк. 18.
- ¹⁸ Там само, оп. 6, спр. 5954.
- ¹⁹ Там само, оп. 2, спр. 1184.
- ²⁰ Там само, ф. 8, оп. 1, спр. 927, арк. 24.
- ²¹ Там само, спр. 199, арк. 61 зв.
- ²² Там само.
- ²³ Там само, ф. 5, оп. 3, спр. 1202, арк. 1.
- ²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1020, арк. 60.
- ²⁵ У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1944рр.). Збірник документів і матеріалів – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – Ч. 1. – С. 80–81.
- ²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 90, арк. 1, 8.
- ²⁷ *Болабольченко А.* СВУ – суд над переконаннями. – Київ, 1994. – С. 35.
- ²⁸ Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України, ф. 257, оп. 7, спр. 1, арк. 1.
- ²⁹ Там само, Ст. 2.
- ³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 7, арк. 163.
- ³¹ Там само, арк. 151–152.
- ³² *Гоматюк О. С.* Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. ХІХ – перша третина ХХ ст.). – Тернопіль, 2007. – С. 434.
- ³³ *Петров В.* Діячі української культури (1920–1940 рр). Жертви більшовицького терору. – К., 1992. – С. 28.
- ³⁴ Там само. – С. 29.

Рассматриваются документы фондов Центральных государственных архивов высших органов власти и управления, а также Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины и общественных объединений как источники для исследования истории украиноведения.

Ключевые слова: архивные фонды; документы; источники; украинизация; интеллигенция; идеологизация украиноведения; политические и карательные репрессии.

The article studies the documents of fonds of Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Central State Archives of Public Associations of Ukraine and Branch State Archives of the Security Service of Ukraine as the sources for researching the history of Ukraine studies.

Keywords: archival fonds; documents; sources; Ukrainization; intelligentsia; ideologization of Ukraine studying; political repressions.